

Quan la 'Bildung' esdevé 'Kultur': Consideracions sobre el 'Sonderweg' alemany

Conrad Vilanou i Torrano*

Resum

En aquesta reflexió es presenta una anàlisi sobre diversos novetats bibliogràfiques recents que aborden, des de perspectives diferents, el tema de la *Bildung* (Formació), concepte de difícil traducció que s'ha vinculat als ideals de formació de la cultura occidental com ara la *Paideia* hel·lènica i la *Humanitas* llatina. De fet, el ne-humanisme alemany (1780-1830) va voler vincular-se, a través de la *Bildung*, amb aquests ideals de formació de l'humanisme clàssic i renaixentista. En un primer moment, es procedeix a una revisió del concepte de *Bildung* –l'ideal alemany per excel·lència– que, en virtut del camí especial (*Sonderweg*) de la història germànica, va perdre el seu sentit cosmopolita i universal originari fins el punt que es va pervertir i dissoldre en els postulats ultranacionistes de la *Kultur*. Tot i que la fusió d'aquests dos conceptes –*Bildung* i *Kultur*, és a dir, entre formació i nacionalisme– va produir conseqüències funestes per a la història de l'Alemanya contemporània, no és menys cert que també es van aixecar veus en contra d'aquesta manipulació. Les memòries d'infància i joventut de Joachim Fest palesen que sempre es pot dir no, de manera que la *Bildung* també pot actuar com un antídoto contra la barbàrie i l'horror.

Paraules clau

Bildung, neohumanisme, educació a Alemanya, nacionalsocialisme, història de l'educació

No es pot negar que la qüestió de la *Bildung* (formació) constitueix un dels temes que més interès ha despertat últimament en el camp de la Història de la Pedagogia. I això per diversos motius. D'una banda, per les especials circumstàncies per les quals ha transitat l'esdevenir històric de l'Alemanya contemporània, una espècie de *Sonderweg* o camí especial, segons el qual el progrés científic i econòmic alemany no ha estat acompanyat de la seva corresponent modernització política. Segons aquesta interpretació, Alemanya hauria seguit un rumb històric peculiar i notablement distint al de les restants nacions europees, singladura en la qual residirien les causes principals de la seva fatal desviació. Sovint, i d'una manera reduccionista, s'assenyala que mentre França ha portat al món modern la revolució política, i Anglaterra, la industrial, Alemanya ha aportat una revolució molt més dòcil, menys conflictiva i gens sagnant: la revolució de la cultura.

D'altra banda, la irrupció d'una sèrie de girs (lingüístic, hermenèutic, narratiu) en el pensament contemporani ha actualitzat el protagonisme de la novel·la de formació (*Bildungsroman*), una de les manifestacions més significatives de l'ideari pedagògic de la *Bildung*, paraula de difícil traducció que s'ha identificat amb la idea de formació i que s'ha posat en relació amb l'ideal de *Paideia*. Amb tot, alguns traductors anglesos han aconseguit aproximar-se bastant al significat original del terme

(*) Conrad Vilanou i Torrano és professor del Departament de Teoria i Història de l'Educació de la Universitat de Barcelona. Membre de la Societat Catalana de Filosofia i de la Societat Catalana de Pedagogia, ambdues filials de l'Institut d'Estudis Catalans. Adreça electrònica: cvilanou@ub.edu

amb la formulació *selfcultivation*, si bé les llengües romàniques es resisteixen a proporcionar-nos alguna cosa semblant. Amb tot, la nova valoració de la cultura i de l'ésser humà que constitueix l'ideal de *Bildung* té un antecedent en l'humanisme renaixentista amb el qual està emparentat històricament. Ara bé, existeix una gran diferència entre els ideals educatius del Renaixement i els proposats per la *Bildung* neohumanista, ja que mentre els humanistes renaixentistes poden ser considerats uns erudits de gabinet, els neohumanistes alemanys –en aliança amb la revolució lectora il·lustrada que va generar el pas de la lectura intensiva i repetitiva d'un únic llibre com la Bíblia a una lectura extensiva de molts llibres– consideraven que la *Bildung* era un ideal al que havia d'aspirar tothom, encara que en la pràctica el seu màxim representant fou la burgesia educada. Per tant, el neohumanisme –que correspon històricament al període comprès entre 1780 i 1830– s'acabaria convertint en una realitat elitista, que a més va sancionar l'escissió entre «alta» i «baixa» cultura.

La segona diferència és que els humanistes del Renaixement havien encaixat la seva exaltació de l'home en una cosmovisió cristiana de l'univers, mentre que els neohumanistes alemanys restablien la dignitat de l'ésser humà en un món pràcticament secularitzat. A més, una de les claus de l'èxit del concepte de *Bildung* rau en el fet que semblava oferir una fe alternativa al Déu cristià ja agonitzant, una fe pseudo-religiosa que confiava en la grandesa de l'home que havia d'ocupar el centre del cosmos. Si el pietisme havia desenvolupat un camí de salvació, el culte secular a la *Bildung* va inventar tot un gènere literari per a entretenir i guiar els homes en el seu camí d'autoperfeccionament individual. A través de les novel·les de formació, el lector (no així la lectora, doncs quasi bé sempre els protagonistes són masculins) viu vicàriament una segona vida que podria haver estat també la seva.

Revisió de la 'Bildung': la seva dissolució en la 'Kultur'

Abans de continuar, convé precisar que l'origen d'aquesta reflexió bibliogràfica cal trobar-lo en l'aparició del llibre de Rosa Sala Rose *El misterioso caso alemán. Un intento de comprender Alemania a través de sus textos* (2007). Aquesta autora és experta en l'àmbit de la literatura germànica i ha traduït al castellà obres clàssiques com *Poesía y verdad* de Goethe (Alba, 1999) i *Conversaciones con Goethe* de Johann Peter Eckermann (Acantilado, 2005), a banda d'elaborar el magnífic *Diccionario crítico de mitos y símbolos del nazismo* (Acantilado, 2003). Endemés, l'autora parteix de la paradoxa –extensiva a molts dels botxins del nazisme– que tocaven música de Schubert a la nit, llegien Rilke al matí i torturaven al migdia en el camp d'extermini (*Lager*).

D'alguna manera, aquest llibre intenta respondre a aquests grans interrogants encara no resolts. I ho fa des de l'horitzó de la *Bildung*, és a dir, a partir de la perspectiva de la seva presència en la història d'Alemanya, des de mitjan del segle XVIII fins a 1945, quan les il·lusions cosmopolites de Lessing sobre *L'educació del gènere humà* (1780) havien quedat totalment anorreades. El somni il·lustrat d'una educació tolerant, racional i humanista –que trobarà la seva millor representació en la *Bildung*, la més genuïna creació del moviment neohumanista alemany– s'havia truncat a benefici d'un procés de submissió i deshumanització que pot sintetitzar-se en l'expressió de *Bindung*, això és, la cara oculta de la *Bildung*, que en últim terme és sinònim de destrucció, horror i barbàrie.

Al marge d'aquesta perversió, és clar que la noció de *Bildung* constitueix l'ideal alemany per excel·lència, fins el punt de donar sentit a l'idealisme germànic, cosa que ens permet sentir-nos encara contemporanis del segle de Goethe, aquell «esperit d'època» que va canviar el món mentalment i ideològicament. Ben mirat, Goethe i Schiller van contribuir a articular el concepte de *Bildung* i a dur-lo al regne de les idees sublimes, en el qual fructificaria gràcies a la reforma educativa de Wilhelm von Humboldt, que l'any 1809 va posar les bases de la Universitat de Berlín, gràcies a la memòria sobre l'organització interna i externa dels establiments científics superiors que ha estat recentement traduïda al català (Torrents, 2007)¹. Efectivament, la creació de la Universitat de Berlín l'any 1810 –resultat de la conjunció de les idees de Fichte i de Humboldt– posa de manifest la importància d'una concepció universitària de clara vocació neohumanista, que correspon a una naixent Alemanya que es vol inserir –a través de l'idealisme– en el curs de la història de la humanitat i que viu de cara a una idea pura de la ciència.

En aquest sentit, l'idealisme afirmarà que l'autèntic i veritable saber sorgeix d'un acte pur de l'esperit, amb la qual cosa la universitat ha de respondre a una idea de totalitat orgànica des del moment que l'esperit ho envaeix tot. La lògica idealista de Humboldt per mantenir els tres puntals de l'esperit és irrefutable: *primerament*, cal derivar-ho Tot d'un sol principi primordial (per mitjà del qual les explicacions de la natura, per exemple, s'aniran elevant de l'estat mecànic al dinàmic, d'aquest a l'orgànic i a la fi al psíquic en la comprensió més àmplia); *segonament*, conformar-ho Tot amb un ideal; *en tercer lloc*, articular aquell principi i aquest ideal en una idea. En conseqüència, la pròpia organització de la universitat –una universitat de l'esperit– havia de respondre a aquesta idea de totalitat orgànica, on les diferents parts assolien el seu sentit a partir de la presència del Tot, d'un tot que mai no està resolt definitivament i que, així, sempre es troba en situació de recerca. Humboldt ho rebla amb les següents paraules: «El que anomenen, doncs, establiments científics superiors, en tant que deslligats de l'Estat en qualsevol de les seves formes, no són altra cosa que la vida espiritual dels homes a qui els avatars exteriors de la vida o l'exigència interior condueixen a la Ciència i a la Recerca».

De tal faisó que la Universitat de Berlín, fundada per Humboldt l'any 1810, es va convertir en un model per a les altres universitats germàniques. Per Humboldt queda clar que la cooperació entre professors i alumnes –a banda dels principis de solitud (*Einsamkeit*) i llibertat (*Freiheit*)– constitueix una exigència irrenunciable per avançar en el camí de la ciència que es troba sempre en situació de recerca. En aquesta direcció, les paraules de Humboldt, quan parla sobre les relacions entre mestre i alumnes, també són inequívokes: «El primer no és aquí per als segons, sinó que tots, professor i estudiants, hi són per a la Ciència; la feina d'ell depèn de la presència d'ells i, sense ells, la feina del professor no aniria endavant; si els estudiants no acudissin espontàniament al seu entorn, el professor hauria d'anar a buscar-los, per tal d'aproximar-se més al seu objectiu per mitjà de la unió de les dues forces, de la pròpia, experta però per això

(1) Aquest text –que inclou la versió catalana de la memòria sobre l'organització interna i externa dels establiments científics superiors a Berlín que va elaborar Wilhelm von Humboldt l'any 1809– també es pot trobar a la *Miscel·lània Ricard Torrents. Scientiae patriaeque impendere vitam*. Vic, Eumo Editorial, 2007; pp. 805-828.

mateix parcial i no tan vivaç com la dels joves, amb la d'ells, més feble però també més independent, valent i expansiva en totes direccions».

Per consegüent, l'ideal de *Bildung* es basa principalment en coneixements humanístics, fets per l'home i per a l'home, situació que a la llarga havia d'incidir en la importància del *Gymnasium* –òbviament anomenat així a partir del gimnàs grec– com element clau de l'educació secundària germànica. Fundat en 1812, poc després de la guerra d'alliberament contra Napoleó, també per Humboldt –un dels més admirables defensors de l'ideal hel·lènic de Winckelmann, que a més va viure sis anys a Roma entre 1802 i 1808 com a representat prussià davant la Santa Seu–, el currículum original de *Gymnasium* establia per aquestes dates un programa de deu anys amb 126 hores setmanals de classes de llatí i grec, i 44 d'alemany. No debades, la llengua constitueix per a Humboldt la representació sensible d'una estructura espiritual, una mena d'objectivació de l'esperit, una còpia del món. Per tant, el coneixement de les llengües clàssiques és formatiu perquè descobreix la grandesa dels ideals d'humanitat dels antics, especialment dels grecs. Resulta significatiu que ja en aquells dies la religió sortís malparada, amb només 20 hores setmanals, gairebé tantes com dibuix i cal·ligrafia (18). El desig de Humboldt era construir una nova elit no aristocràtica a través de l'estudi de les humanitats, de manera que el sistema educatiu prussià pretenia oposar-se a la pedagogia merament funcionalista nascuda en la Il·lustració francesa i promoguda, amb anterioritat, per un monarca «afrancesat» com Frederic el Gran. Tal plantejament va fer que les *Realschulen* o escoles realistes, que comptaven amb el recolzament de les capes burgeses, restessin en un segon pla, tot i que havien d'atendre a les necessitats de l'economia i de la tècnica.

Tampoc podem oblidar que la mateixa formulació clàssica aportada per Wilhelm von Humboldt ja contenia totes les marques del classicisme promulgat pel neoclassicisme de Winckelmann, que va actualitzar a mitjans del segle XVIII l'ideal clàssic basat en la bellesa i la llibertat entre els alemanys, tot establint un vincle entre Grècia i el projecte cultural alemany que, per aquesta via, va acabar identificant *Bildung* amb *Kultur*. Malauradament, la fusió d'aquests dos conceptes –entre *Bildung* i *Kultur*, és a dir, entre cultura i nacionalisme– havia de produir conseqüències perverses en erigir-se en la bandera del bo, la veritat i el bell. A més, la *Kultur* –amb el seu sentit interioritzat i centrípet– s'oposava a la *Zivilisation* estrangera, representada per la França de les Llums, i que significava un moviment extravertit i centrífug.

Resulta lògic, doncs, que Goethe i Schiller confiessin que el coneixement de l'alta literatura i de la filosofia que procurava l'ideal de *Bildung*, inicialment promogut per la burgesia, acabaria per propiciar una selecció natural dels millors individus de qualsevol estament, formant una elit per a la qual l'«aristocràcia de l'esperit» prevaldria sobre les diferències de classe i que, a la llarga, podria constituir el motor d'una reforma social des de dalt, més o menys com succeeix amb la Societat de la Torre en el *Wilhelm Meister*. A més, és també en aquesta concepció de l'home dotat de *Bildung*, que es fa perpètuament a si mateix per arribar a un nivell superior d'humanitat, on s'ha de situar l'origen del culte a la personalitat que ocupa un paper especialment destacat en la cultura alemanya. Desgraciadament, aquesta acusada propensió germànica al culte a la personalitat duria a rendir honors a personatges carismàtics de tota condició que –en última instància– es van presentar a manera de guia (*Führer*) salvador.

Altrament, darrere de l'ideal de *Bildung* es detecta el ressorgir de l'individu en una versió no estrictament cartesiana, sinó tenyida de connotacions romàntiques que pot sintetitzar-se en la fórmula «sento, doncs existeixo». La raó ja no és suficient per trobar la veritat, sinó que l'experiència i els sentits són noves fonts per anar en la seva cerca. Fet i fet, la suma de l'experiència i dels sentits no és igual a Raó, sinó a sentiment, condició de possibilitat d'una estètica «sentimental» que també va contribuir a la gènesi i consolidació de l'ideal de *Bildung*. Després de Luter, la idea pietista del renaixement individual –que dona tota la força al «temple interior del jo»– s'havia secularitzat i va donar lloc a la possibilitat de nous renaixements de naturalesa cultural i intel·lectual que havien de revolucionar la literatura i la mentalitat alemanyes. I encara que el concepte de *Bildung* és extremadament individualista, l'home cult (*gebildet*), al concebre's a si mateix com a representant ideal de noves abstraccions utòpiques, va deixar de percebre's com un jo aïllat per a dissoldre's en el col·lectiu de la humanitat.

D'aquí a la «religió de la humanitat», present en la filosofia de Krause i en la *Pedagogia Social* (1899) de Natorp, només hi ha un pas. D'alguna manera, la pedagogia social de Natorp –exponent de l'escola neokantiana– intentarà rectificar, sense aconseguir-ho, l'excessiu individualisme de la *Bildung* a través d'una societat cohesionada que visqui democràticament i lliurement els valors de la comunitat, a través de l'educació de la voluntat. Lamentablement, es va imposar –per la mateixa perversió de la dinàmica històrica– una *Bildung* no al servei de la humanitat, afaiçonada segons els postulats neohumanistes, sinó de la comunitat nacional –basada en una identitat excloent i no integradora– que va desencadenar el triomf de la *Bindung*, noció emparentada únicament i exclusivament amb la noció de *Kultur* que si, en un primer moment, va ser sinònim de «civilització» amb el pas del temps es va identificar amb la història d'un poble que havia d'estendre-la, per via de dominació, a tota Europa. En realitat, i sota el deixant dels vents de l'esperit del poble (*Volksgeist*), els pobles van ser considerats entitats orgàniques que creixen, es reproduïen i moren com si estiguessin vius, en una espècie de reflex ampliat del propi procés individual de *Bildung* que, en un inici, representava els valors universals de la humanitat en general.

Per tant, a través de la secularització del pietisme, que havia obert un ric univers d'exploració individual i d'exacerbat subjectivisme del que sorgirà el concepte de llibertat que sentien els membres del *Sturm und Drang*, es va instaurar la nova religió secular de l'ideal de *Bildung* que postula el jo com a font de tota realitat, d'un jo el projecte vital del qual es canalitza justament a través d'aquesta formació, entesa com a realització extrema del potencial humà. Ara bé, aquest jo surt a la recerca de l'harmonia i de la conciliació –amb excepcions com la de Hölderlin– de manera que l'art es converteix en un valuós recurs de mediació. Així adquireix tota la seva força l'art que, en substituir la divinitat, estableix una reconciliació amb el sublim, de manera que el burgès, en acceptar la vàlua pseudoreligiosa de l'art, estava disposat a fer un esforç per a gaudir-ne.

De fet, la *Bildung* consisteix a considerar la pròpia vida com una obra d'art, de manera que podem aproximar-nos a aquesta bella estàtua imaginària que, des del naixement, portem secretament esbossada en el nostre jo individual. Les paraules del *Meister* de Goethe són ben evidents: «Deixa'm que t'ho digui en uns pocs mots:

formar-me a mi tal i com sóc, aquest ha estat obscurament ja des de que era jove el meu desig i el meu propòsit» (1795 [1985], p. 219).

Ben mirat, segons això, la perfectibilitat humana, la consecució absoluta d'aquesta meravellosa escultura que duem dintre nostre i de la qual només intuïm els contorns exteriors, és una de les més belles i eloqüents metàfores d'allò que constitueix en molts sentits la *Bildung*, aquest concepte fonamental de l'àmbit lingüístic alemany i columna vertebral per excel·lència del seu imaginari pedagògic. A la llarga, i gràcies a aquest «enriquir-se i embellir-se» per mitjà de l'assimilació de l'art, el burgès es va sentir més pròxim a l'ideal de *Bildung* que va contribuir a aixecar, i que va configurar una nova classe: la burgesia culta o *Bildungsbürgertum*.

En aquest context és on les noves sales de concert, sense les quals la música simfònica no tindria raó de ser, van esdevenir un temple d'esforçat i místic silenci. La conseqüència d'aquest procés va ser, entre d'altres, la desvinculació de les institucions religioses i de les corts reials de l'organització dels esdeveniments musicals, que gràcies a la puixança de la burgesia es durien a terme en teatres, auditoris i festivals periòdics. Aquesta dinàmica va arribar a la seva màxima expressió –i amb la intenció política afegida de fomentar la identitat nacional– en la pugna entre Bayreuth i Salzburg, cadascuna amb la seva idiosincràsia marcada per la nació i música respectives: Alemanya/Wagner enfront Àustria/Mozart. I això sense oblidar que d'altres apostaven per Viena com a capital indiscutible de la música i afirmaven que Schubert n'era el rei, abans que Mozart i Beethoven.

En realitat, una altra manera d'aproximar-nos a la *Bildung* és l'aportada per Wilhelm von Humboldt, quan defineix el *Gebildete* –és a dir, la persona dotada de *Bildung*– com aquell que tracta de «aprehendre tant món com sigui possible i de vincular-lo a la seva persona tant estretament com pugui». La definició és encertada en la mesura que capta les dues dimensions de *Bildung*: la del resultat, que coincidiria vagament amb el que avui coneixem per «cultura general», i la del procés mateix de la seva adquisició, per mitjà del qual un individu arriba al màxim desenvolupament de totes les seves capacitats i talents. No obstant això, i com va succeir amb la idea de *Paideia*, el concepte de *Bildung* es va reservar únicament als homes, quedant les dones marginades d'aquest procés formatiu dissenyat i pensat per a la incipient burgesia alemanya. En el millor dels casos, la dona havia de ser un element auxiliar de la *Bildung* masculina. No ha d'estranyar tal plantejament si es té present la influència del puritanisme de la tradició pietista, l'exaltació de la vida familiar –Pestalozzi és un bon exemple del que diem– i la presència d'un conservadorisme moral que s'imposarà durant el Segon Imperi guillermí (1871-1918) i que es perllongarà en el Tercer Reich (1933-1945), que veia l'home com a soldat i la dona com a mare. Ni tan sols al final de la «guerra total», quan fins i tot nens i ancians van ser cridats a files, es va permetre el reclutament femení que sí es va fer, en canvi, a la Unió Soviètica.

Ara bé, la nova versió universalista de la *Bildung* va provocar un rebuig inicial per part de l'aristocràcia que vivia de cara a França, allunyada a més de les aspiracions i desvetllaments burgesos. En el teatre de Weimar, per exemple, la sala va romandre dividida en dues seccions, una per als burgesos i altra per als aristòcrates, fins a la revolució de 1848. Fet i fet, la burgesia va utilitzar la *Bildung* com a via per a l'ennobliment, més encara en una societat com la protestant que valorava altament l'esforç. Per tant, ser culte –participar de la *Bildung*– permetia avergonyir discreta-

ment qui es considerés –com succeïa amb els aristòcrates– superior per naixement. I és que amb el seu peculiar concepte universalista de *Bildung*, la burgesia alemanya no només va reinventar una nova forma d'ennobliment com a eina per compensar la precarietat de la seva situació social, sinó que fins i tot va aprendre a enorgullir-se'n. En realitat, la burgesia va trigar a comptar amb capital suficient per ascendir en l'escala social, de manera que va haver de conformar-se amb distingir-se'n per mitjà de la cultura. De fet, el nou ideal pedagògic va substituir la política, àmbit que va quedar reservat en exclusiva a l'aristocràcia mentre que la burgesia optava per una via cultural, a través de l'estudi i de l'art. Sembla clar, doncs, que la burgesia alemanya va emprar la lectura obsessiva i l'ideal de *Bildung* com a mecanisme de compensació d'aquesta passivitat política forçosa, fins l'extrem de fer de la cultura la seva característica distintiva. En últim terme, el nou *ethos* burgès no buscava poder, ni pompa, ni diners, ni honor, sinó una actitud moral –«ser noble i bo fent el bé»– com a única font de satisfacció.

D'acord amb aquest plantejament, s'esperava del burgès alemany que estimés el saber per si mateix, sense cap altre objectiu. Tant és així que la seva adquisició exigeix una ingent inversió de temps i d'esforç únicament per arribar a ser un autèntic ésser humà. No obstant això, aquesta actitud de la burgesia en relació a la *Bildung* havia de repercutir negativament en la història d'Alemanya, d'ençà que aquesta via de la cultura va arrossegar la burgesia pel rumb de l'abstinència política i del distanciament del món econòmic. Sigui com sigui, allò que realment persegueix la *Bildung* és que cadascú es convertís en un ésser humà millor en tots els sentits, un home ric no en diners ni en poder, sinó en experiència i en coneixements. Emprant una eloqüent metàfora encunyada per Wilhelm von Humboldt, l'home seria el cuc de seda que, en teixir el seu propi fil biogràfic, pot sortir de si mateix i tornar-se papallona, en una metamorfosi que el porta de la individualitat a la idealitat. Imatge que, d'altra banda, procedeix del reciclatge d'una metàfora habitual en el context religiós pietista, on la papallona representaria la bellesa de la immortalitat de l'ànima i l'eruga l'existència terrenal i física de l'home.

En darrera instància, l'analogia entre el desenvolupament de l'individu i la metamorfosi d'una planta no és un mer recurs retòric, sinó una concepció profundament arrelada en l'època que, per extensió, s'aplicarà no només als individus sinó també als pobles. De fet, es considerava que la suma de les *Bildungen* individuals permetia la formació d'una cultura que evolucionava com si es tractés d'una criatura viva, una espècie d'individu ampliat, que podia identificar-se amb un poble que es distingia, precisament, per la seva cultura. L'organicisme inherent a la idea de *Bildung* –la idea que l'individu desenvolupa un procés orgànic que culmina en la maduresa personal i en la integració en la societat– va facilitar l'apropiació primer del nacionalisme, i després del feixisme, en la mesura que la teoria orgànica de l'individu es va convertir en el model de la nació. Va ser així com un ideal il·lustrat i humanista va transformar-se en una ideologia nacionalista, intolerant i xovinista que va donar un nou sentit per a una mort cada vegada més secularitzada: la mort per la pàtria, la mort pel *Führer*, una mort que, paradoxalment, va passar a ser en un context bel·ligerant i militarista una premissa per a la immortalitat.

Tanmateix, sempre es pot dir 'no'

Amb tot, seríem injustos si no reconeguéssim que hi va haver persones prou valentes per dir que no; que no acceptaven les aspiracions educatives del sistema, tal com posen de manifest les recents memòries d'infància i joventut de Joachim Fest (1926-2006), obra que també constitueix una recent novetat bibliogràfica. Aquest autor –conegut per haver elaborat l'any 1973 la primera biografia amb rigor sobre Hitler, que ha donat peu a la pel·lícula sobre l'esfondrament del règim nazi– va ser redactor en cap de la prestigiosa ràdio alemanya NDR (*Norddeutscher Rundfunk*), de 1963 a 1968, i més tard del *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, el gran diari conservador alemany, on va assumir la secció de cultura des de 1973 a 1993. En aquestes memòries d'infància i joventut, Fest s'imposa la tasca de recordar els seus anys de formació a les rodalies de Berlín, uns anys en què el paper del seu pare –Johannes Fest– va tenir un protagonisme especial. De fet, el pare de Joachim Fest era un republicà convençut malgrat les deficiències en la creació i el funcionament del règim de la República de Weimar (1919-1933). Aquell home sempre havia estat un catòlic republicà, un representant de la burgesia il·lustrada alemanya, i en tot moment es va mostrar contrari a les tropes d'assalt i als vents del nacionalsocialisme.

Endemés, Johannes Fest –mestre, catòlic i republicà– estimava els llibres, i per tant, representava les millors essències de la *Bildung* neohumanista. El seu orgull era l'edició cronològica de l'obra de Goethe publicada per l'editorial Propuläen, que va comprar amb els diners del seu primer sou. La família de Joachim Fest estava integrada per cinc germans que van viure directament la crisi de l'Alemanya dels anys vint, en un món que s'enfonsava, mentre la gent «es lliurava més i més a la idea que l'Alemanya romàntica, de pensament profund, de naturalesa espiritual, amb la República havia comès un acte de traïció metafísica contra ella mateixa» (Fest, 2007, p. 47). Aquells foren anys de crisi econòmica, política i social, i nogensmenys, de crisi filosòfica, que es manifestava en una manca de sentit que donava ales a tots aquells que es proclamaven contraris a l'esperit de l'època. Amb tot, Johannes Fest –pare de Joachim– va romandre lleial al seu pensament i a les seves conviccions: «L'única compensació que havia trobat ell era considerar que estava de la banda correcta. El qui s'enfonsa, si més no, vol tenir la certesa d'estar unit a la millor causa» (p. 47). Un dia de tardor, quan Joachim tenia set anys, el pare va dir-li que a casa cadascun tenia els seus deures i que ell tampoc en quedava exclòs. Aquell mestre que havia heretat la noció del deure de la vella tradició prussiana, director d'una escola de primària a Berlín, va ser separat de la docència el 20 d'abril de 1933 –data de l'aniversari del *Führer*–, un allunyament que va perdurar fins 1945. En el motiu de la sanció se li retreia ser membre dirigent del Partit Centrista Catòlic i del *Reichsbanner* (una milícia de seguretat dels partits socialdemòcrates), així com haver pronunciat discursos públicament desacreditadors contra el *Führer* i altres nacionalsocialistes d'alt rang, especialment contra el màrtir del moviment Horst Wessel (1911-1930), que va escriure un poema que esdevendria l'himne del nazisme.

Amb la separació de la docència, la vida de la família Fest va canviar radicalment. El pare sense feina es passava el dia a casa, mentre que la mare –amb cinc fills– va d'haver fer front a una situació financera molt delicada. Mentre la majoria d'alemanys buscava una justificació per no voler veure els delictes que es cometien arreu, Johannes Fest –«cessat» fins el punt que li van prohibir fer classes particulars de repàs–

va educar els seus fills d'una manera exemplar. Tot i les amenaces, mai els va portar a les Joventuts Hitlerianes. Mentrestant, els explicava diàriament històries amb referències a la Itàlia renaixentista, referent inequívoc per a la *Bildung* neohumanista. Amb el pas dels anys, el pare li va recalcar: «Queda't amb Itàlia! Així aprendràs a entendre el present. Però no t'oblidis de Berlín» (p. 315).

Així, cada germà va afaiçonar la seva pròpia *Bildung*, a través d'un itinerari formatiu que va fer que Joachim descobrís Stefan Zweig. Aviat es va prohibir l'associació *Neudeutschland*, la línia catòlica del Moviment de la Joventut, amb la qual cosa es va acabar sortir d'excursió. Al seu torn, el pare –per no perdre els anys que de sobte li van quedar buits– al final de 1933 va començar a repassar l'anglès i el francès que, a més de les llengües clàssiques, havia après d'estudiant. Però aviat no en va tenir prou, dels idiomes apresos anys enrere; es va posar a fer cursos d'italià i rus.

Durant tot aquell temps el pare va rebutjar d'ingressar en el Partit Nacionalsocialista (NSDAP) com feia la majoria de la gent, tot i les invitacions d'amics i familiars. Per tal de poder parlar amb més franquesa, va establir que farien dos sopars: el primer, el dels tres fills més petits, i després, quan ja fossin al llit, el segon, amb els pares i els dos germans (Wolfgang i Joachim) més grans. El motiu d'aquesta divisió era molt fàcil, li calia tenir un racó on pogués enraonar obertament i sense embuts. De fet, el pare no podia més i a la fi va dir si fa no fa el següent: «Un Estat que tot ho converteix en mentida, no ens ha d'entrar dins de casa. Si més no, en el cercle familiar no em vull sotmetre a la falsedat dominant» (p. 73). Fou en aquell context en què el pare va pronunciar una frase en llatí que els fills grans –i per tant, Joachim– no oblidarien mai. Els va posar un paper davant de cadascú i els va dictar: «Etiam si omnes – ego non!». És de Mateu, els va aclarir, l'escena a la muntanya de les Oliveres. Així, aquella sentència llatina, d'origen bíblic, va entrar a formar part d'una vida veritablement lliure: «Ni que tots fallin, jo no!»².

Nogensmenys, el pare assistia a reunions clandestines i en tornava amb històries angoixoses, detencions o tragèdies familiars; algunes coses les mantenia tan en secret que durant el segon sopar no les esmentava. Les atrocitats del règim nazi eren prou conegudes, si més no en aquells petits cenacles que no volien tancar els ulls davant l'ascens del nazisme, que cada vegada guanyava més adeptes no només d'una manera formal sinó amb un convenciment creixent. Així, Johannes Fest va reconèixer davant el seu fill que el seu concepte de «prussià» l'havia trobat més sovint entre els berlinesos jueus arrelats –freqüentment amb una gran cultura– que en qualsevol altre sector de la població. De fet, els estralls de la *Bildung* també van fer forat entre els jueus, ja que el pare de Joachim va comentar en una ocasió que la seva formació va reportar també la seva fatalitat: per la seva disposició predominant a actuar amb el cap, per raciocini, a la Prússia tolerant, els jueus havien perdut l'instint del perill que els havia salvat a través dels temps.

(2) Aquest frase recorda el passatge de l'evangeli de Mateu (26, 33) en què Jesús prediu la dispersió dels deixebles i la negació de Pere. La resposta de Pere en llatí diu: «Et si omnes scandalizati fuerint in te, ego numquam scandalizabor», fragment que s'ha traduït de la següent manera. «Encara que tots s'escandalitzin de vos, jo mai no me n'escandalitzaré». D'aquí que Joachim Fest titulés les seves memòries d'infantesa i joventut amb aquest *Jo no*.

Joachim Fest anota que la seva educació com si diguéssim muda va significar, en un món totalment polititzat, la imatge contrària del món del règim nacionalsocialista, marcat per les afeccions antiburgeses. El seu pare deia que els dictadors no sabien res del tracte civilitzat, per això no imperaven sobre un Reich de mil anys, sinó sobre un que abastava fins a cinc mil anys enrere com a mínim, fins «ben endins de la selva primitiva», com ironitzava de vegades. En uns apunts de pedagogia va escriure: «Totes les ciències de l'educació es remeten a un cor de moltes veus. Abasten des del deu manaments, els tractats de moral de la filosofia i la gran literatura, fins a molts altres temes que omplen biblioteques senceres. I tot això persegueix un objectiu que, de fet, és modest: aportar a l'home un parell de coses evidents» (p. 102). Traduït a la vida quotidiana, aquestes coses evidents eren: ser «com cal», practicar les «bones maneres» i la «consideració». D'acord amb aquesta manera de fer, l'endemà de la Nit dels Vidres Trencats –el 9 de novembre de 1938–, el seu pare va anar al centre de Berlín i quan va tornar va explicar als seus fills el que havia vist: sinagogues cremades, aparadors rebentats a cops, voreres plenes de vidres trencats, robes esquinçades, papers dispersos, escombraries, etc. Joachim Fest afegeix que va ser per aquelles dates que l'únic company de classe que era de religió jueva va deixar d'assistir a l'institut sense notificar res.

Sobta que, enmig d'aquell ambient, el pare aconsellés a Joachim que comencés a prendre's més seriosament el Renaixement italià i a orientar els estudis sobre aquesta especialitat potser com a futura professió. Aquella recomanació tenia un valor afegit perquè el fet de no passar del segle XV evitava tocar les èpoques que els nazis s'havien fet seves. Tot i les dificultats, Joachim Fest va prosseguir la seva formació personal amb l'ajut d'amics de la família que van aconsellar que llegís autors com ara Thomas Mann o Hermann Hesse. A més, la família va rebre el suport en la seva aliança contra el món, a través d'algun capellà catòlic que també es trobava distanciat del règim nazi. Amb tot, el seu pare no tenia cap bona als ulls respecte als nefastos errors del catolicisme polític, per bé que considerava que una persona sense vincles de fe era incompleta. De manera que les visites d'aquell mossèn –Johannes Wittenbrink– es van convertir en una mena d'acadèmia o escola superior. Joachim Fest reconeix que llavors va «experimentar per primera vegada la plenitud de l'objectivitat, vaig veure les absurditats del món i, a més, que es podia tenir una opinió contrària sobre un munt de qüestions» (p. 144). Però la lliçó més important que va treure d'aquelles converses va ser que existeixen regles per al sosteniment amistós d'una disputa. Per raons de seguretat, i per tal d'evitar els bombardeigs de Berlín, els fills van abandonar la ciutat per continuar els seus estudis en una institució catòlica de Friburg i en el moment de la separació el pare va aprofitar per donar-los una nova lliçó. Joachim Fest comenta que cadascun dels tres fills que marxaven va rebre una mena de regla de conducta: «A mi, el pare em va dir que ell solia destriar les persones entre les que qüestionen i les que contesten. Els nazis, per exemple, eren una gent que sempre tenia una resposta parada. Jo havia de procurar mantenir-me sempre com els qui qüestionen» (p. 165).

En el nou establiment pedagògic –l'Institut Friedrich–, Joachim Fest va notar l'ambient d'erudició que contrastava amb la càrrega de deures que imposava l'ensenyament berlinès. Una altra diferència era que les conviccions polítiques dels professors s'expressaven amb molta més franquesa que a Berlín, cosa que no solament depenia de la liberalitat pròpia dels badesos sinó també del catolicisme del

Land (Baden-Württemberg), que era el gran puntal de tothom. D'alguna manera, i malgrat l'ambient polític, els principis de la *Bildung* neohumanista es mantenien amb el seu gust per les humanitats. Tan sols el mestre de gimnàstica i el que feia alemany i història eren considerats adeptes al règim. Joachim llegeix Schiller, sense oblidar Homer i Virgili. En record del seu pare va agafar de la biblioteca el llibre de Jacob Burckhardt, *Kultur der Renaissance in Italien*, obra que li va impressionar moltíssim. Fou en aquella institució –d'altra banda, una residència que recordava una caserna– que Joachim Fest va decidir quina seria la seva professió. Va ser a la classe de grec, quan el professor va llegir un poema escrit per Eckart Peterich (1900-1968), que provenia d'una família de lletraferits germanoitalians de Florència, que estava casat amb una dona benestant i a qui va conèixer després de la guerra³. Tot plegat li permetia portar una vida com a erudit privat, professió que als ulls del jove Joachim va significar una espècie d'il·luminació: podria defugir les miserables exigències del domini nazi, com havia dit el pare, i disposar lliurement sobre la seva persona i els seus interessos, com no ho podia fer cap professor universitari. En la millor de les tradicions de la *Bildung*, les seves preferències s'orientaven tanmateix cap al passat llunyà, fos Atenes o Florència. Anys més tard la mare reia sovint, recordant que el 22 de novembre de 1941 el seu fill els havia escrit amb una exuberància saberuda: «Ja tinc una professió».

Tanmateix, els destrets de la guerra van afectar tothom, també els qui com la família Fest eren contraris al nazisme. Durant 1942 aquells alumnes van rebre una mena de crida al servei militar per fer la instrucció bàsica de l'Artilleria Antiaèria, en un dels barris perifèrics al sud de Friburg. Fou aquell Nadal de 1942 quan el pare va invitar els dos germans grans –Wolfgang i Joachim– a fer una passejada, que va aprofitar per explicar el que havia sentit no feia gaire a l'emissora de la BBC. Estava esgarrifat i a casa no en volia parlar davant la mare: els nazis no estaven pas establint els jueus que treien d'Alemanya en camps a l'aire lliure als territoris de l'est, cosa que ja era prou terrible, sinó que n'estaven assassinant a desenes de milers.

El curs dels esdeveniments es va precipitar a partir de 1943 quan la sort de la guerra començava a girar-se contra els nazis. El gener de 1943 Joachim Fest va rebre l'ordre d'allistament, per bé que durant les primeres setmanes encara van tenir alguns professors per continuar les classes de les assignatures més importants: llatí, història i, durant un quant temps, matemàtica, així com alguna especialitat de ciències naturals. Fou llavors quan un professor, el Sr. Kiefer, va tenir una intervenció que ben bé podia representar la síntesi de la història de la *Bildung*: Alemanya havia estat al marge del saber fins que, amb Lessing, va sorgir el primer poeta alemany de prestigi. «El seu geni va convertir el país, en els cent anys següents, en un lloc d'irradiació de les arts i les ciències, com solament una vegada s'havia donat a Europa: ara parlo d'Atenes. I en tot cas, de Florència amb Llorenç el Magnífic» (pp. 202-203). A aquestes alçades, i davant del perill de la guerra total, el Sr. Kiefer continuava parlant de Goethe i Schiller, de Kleist, Georg Büchner o les versions de Shakespeare a càrrec de

(3) Joachim Fest fa el següent retrat de l'home culte, que format per la *Bildung* es dedica a l'estudi o erudició privada, segons representava el poeta Eckart Peterich, que tenia una casa senyorial al capdamunt de Florència. «Allà –escriu Fest– vaig veure per primera vegada com vivia un home culte en un ambient d'intel·lectualitat i benestant: en un paisatge mediterrani, estudiant durant el dia i amb amics al vespre, amb qui seies en taules replenes fins ben entrada la nit» (p. 328).

Schlegel i Tieck. Li encantava dir: «En el dubte i per al dubte!, aquesta és la norma de vida que heu d'adoptar» (p. 204).

Tot i aquests bons consells donats enmig de la barbàrie, Joachim Fest va haver d'anar al front, després d'un període al Servei de Treball. També el pare –apartat de l'ensenyament des de 1933– va ser mobilitzat amb destinació al servei de construcció de barreres antitancs. Per la seva banda, Joachim Fest va ser destinat, al començament d'octubre de 1944, a un poblet del Baix Rin on va rebre instrucció en el servei de sapadors, en la construcció de pontons i el blocatge de ponts. Malgrat l'ambient imperant, mantenia cura del seu esperit a través de lectures i converses. Un d'aquells vespres va poder agafar *Les noces de Figaro* a la ràdio de galena i s'adonà, tot i els paràsits, que la literatura, al capdavant, difícilment podia competir amb la música.

La guerra també va portar la desgràcia a la família Fest. Wolfgang –el germà gran– va morir l'octubre de 1944 després d'agafar una pulmonia en el front rus, a prop de Riga. Aquella mort va ser una desgràcia indicible per a la família, que a més va patir en carn pròpia la brutalitat de l'Exèrcit Roig quan va entrar a Berlín. Al seu torn, el pare va romandre durant diversos mesos com a presoner de guerra a Rússia. La mort del seu germà Wolfgang també va significar una ferida molt profunda per a Joachim Fest, que va caure presoner dels americans en el front oest, sort que no va tenir el seu millor amic –Reinhold Buck, un geni del violí– que va perdre la vida en els darrers compassos de la guerra. Amb tot, Joachim va d'haver d'esperar molts mesos per recuperar la llibertat i dedicar-se professionalment a allò que havia estat un somni de joventut i que reflecteix perfectament la tradició de la *Bildung*: ser un erudit privat. Abans, emperò, el gener de 1947 va tornar a les mateixes aules, amb els mateixos professors, amb temes i noms prou coneguts: Homer i Ciceró, Lessing i Goethe, és a dir, classicisme i neohumanisme. Amb tot, el pare –acabada la cloenda bèl·lica– va referir-se al principal error en què havien caigut ell i els seus amics, en creure sense cap mena de reserva en la racionalitat, en Goethe, Kant, Mozart i tota la tradició que venia d'aquí: fins el 1932 havia confiat que un cap de colla tan primitiu com Hitler mai no arribaria al poder a Alemanya. Paradoxalment, i en contra de l'opinió del seu pare, Joachim Fest –que finalment va renunciar a escriure un llibre sobre el Renaixement italià– va elaborar la primera biografia seriosa sobre Hitler, bo i tenint ben present aquell *ego non!* que havia après del seu pare: la lliçó que havia tret dels anys nacionalsocialistes era no deixar-se arrossegar mai pel corrent d'opinió, ni tan sols estar-hi disposat.

Gràcies a l'exemple de la família Fest, podem concloure que –malgrat totes les manipulacions i perversions– l'ideal de *Bildung* també va ser un salconduit indispensable per a la supervivència, física i psicològica, fins l'extrem que va permetre que alguns poguessin –i aquí el cas de Joachim Fest és una bona mostra– mantenir la dignitat entre l'horror i la barbàrie del nacionalsocialisme. Ni que fos en cenacles molt reduïts –com els que freqüentava la família de Joachim Fest– la *Bildung* sí que va assolir una dimensió de consciència política que va permetre deslliurar-se de la contaminació de la *Kultur* i, el que és més important, va permetre que algú pogués dir no com va fer Antígona contra la injustícia de la raó d'Estat. Tota una lliçó per algú com Joachim Fest que, a banda de l'impagable exemple del seu pare, va fer seva durant els seus anys de formació aquella llavor d'humanisme nascut en el món clàssic i que havia germinat en la Florència del Renaixement.

Sense aquests dos antecedents no s'explica el neohumanisme alemany que, malgrat tots els errors que van portar a dissoldre la *Bildung* en la *Kultur*, va mantenir viva la flama de la tradició humanista, d'un humanisme que la família Fest va adoptar com a lema i programa de vida i que, a la llarga, va permetre dir no a la insensatesa i irracionalitat del nazisme. Tota una lliçó intemporal en aquests temps postmoderns que han proclamat la crisi definitiva dels ideals formatius de la *Bildung*; uns ideals que, després de la seva perversió ideològica en mans de l'ultranacionalisme germànic, han estat arraconats per l'eficàcia performativa, erigida en la clau de volta d'un ensenyament que –malgrat tot– no pot oblidar el deixant d'aquells ideals formatius (*Paideia, Humanitas, Bildung*) que han escrit les pàgines més brillants de la pedagogia occidental.

Referències

- Abellán, J. (1981) *El pensamiento político de Guillermo von Humboldt*. Madrid, Centro de Estudios Constitucionales.
- Böhm, W. (1991) «Bildung come concetto fondamentale della pedagogia tedesca». *Rassegna di Pedagogia* (Pisa-Roma, Fabrizio Serra Ed.), 59, 4; pp. 249-261.
- Fest, J. (2003) *El hundimiento. Hitler y el final del Tercer Reich. Un bosquejo histórico*. Barcelona, Galaxia Gutenberg-Círculo de Lectores.
- (2007) *Jo no. Memòries d'infantesa i joventut*. Barcelona, Columna.
- Gennari, M. (1995) *Storia della Bildung: formazione dell'uomo e storia della cultura in Germania e nella Mitteleuropa*. Brescia, La Scuola (2a ed., 1998).
- (2001) *Filosofia della formazione dell'uomo*. Milano, Bompiani.
- Goethe, W. (1795) *Anys d'aprenentatge de Wilhelm Meister*. Barcelona, Edicions 62, 1985.
- Ipland, J. (1999) *El concepto de Bildung en el neohumanismo alemán*. Huelva, Hergué.
- Kaiser, A. [ed.] (1999) *La Bildung ebraico-tedesca del Novecento*. Milano, Bompiani.
- Quintana Cabanas, J. M. (1986) «El concepto de formación (*Bildung*) en el pensamiento alemán». *Análisis Pedagógico* 2 (El significado dell'educazione); pp. 11-26.
- Sala Rose, R. (2007) *El misterioso caso alemán. Un intento de comprender Alemania a través de sus letras*. Barcelona, Alba Editorial.
- Sánchez Meca, D. (1993) «El concepto de Bildung en el primer romanticismo alemán», *Daimon. Revista de Filosofía* (Universidad de Murcia), 7; pp. 73-88.
- Torrents i Bertrana, R. (2007) *Què és la universitat o de la conveniència de rellegir Humboldt*. Vic, Servei de Publicacions de la Universitat de Vic.

Cuando la 'Bildung' deviene 'Kultur': entorno al 'Sonderweg' alemán

Resumen: En esta reflexión se presenta un análisis sobre diversas novedades bibliográficas recientes que abordan, desde perspectivas diferentes, el tema de la *Bildung* (Formación), concepto de difícil traducción que se ha vinculado a los ideales de formación de la cultura occidental, como por ejemplo la *Paideia* helénica y la *Humanitas* latina. De hecho, el neohumanismo alemán (1780-1830) quiso vincularse, a través de la *Bildung*, con estos ideales de formación del humanismo clásico y renacentista. En un primer momento, se procede a una revisión del concepto de *Bildung* –el ideal alemán por excelencia– que, en virtud del camino especial (*Sonderweg*) de la historia germánica, perdió su sentido cosmopolita y universal originario hasta el punto que se pervirtió y disolvió en los postulados ultranacionistas de la *Kultur*. A pesar de que la fusión de estos dos conceptos –*Bildung* y *Kultur*, o sea, formación y nacionalismo– produjo consecuencias funestas para la historia de la Alemania contemporánea, no es menos cierto que también se levantaron voces en contra de esta manipulación. Las memorias de infancia y juventud de Joachim Fest muestran que siempre se puede decir no, de manera que la *Bildung* también actuaría como un antídoto contra la barbarie y el horror.

Palabras clave: *Bildung*, neohumanismo, educación en Alemania, nacionalsocialismo, historia de la educación

Quand la 'Bildung' devient 'Kultur': autour du 'Sonderweg' allemand

Résumé : Cette réflexion présente une analyse des diverses nouveautés bibliographiques qui abordent, dans des perspectives différentes, le thème de la *Bildung* (formation), concept difficile à traduire qui était lié aux idéaux de formation de la culture occidentale, comme par exemple la *paideia* hellénique et la *humanitas* latine. De fait, le néo-humanisme allemand (1780-1830) voulut se lier, au travers de la *Bildung*, à ces idéaux de formation de l'humanisme classique et de la Renaissance. Dans un premier temps, il est procédé à une révision du concept de *Bildung* –l'idéal allemand par excellence– qui, du fait de la voie spéciale empruntée par l'histoire germanique (*Sonderweg*), perdit son sens cosmopolite et universel d'origine au point de se pervertir et de se dissoudre dans les postulats ultranationalistes de la *Kultur*. En dépit du fait que la fusion de ces deux concepts –*Bildung* et *Kultur*, c'est-à-dire formation et nationalisme– eut des conséquences funestes pour l'histoire de l'Allemagne contemporaine, il n'est pas moins certain que des voix s'élevèrent contre cette manipulation. Les mémoires d'enfance et de jeunesse de Joachim Fest montrent que l'on peut toujours dire non, de telle manière que la *Bildung* fonctionnerait aussi comme un antidote contre la barbarie et l'horreur.

Mots-clés : *Bildung*, néo-humanisme, éducation en Allemagne, national-socialisme, histoire de l'éducation

When 'Bildung' becomes 'Kultur': on the German 'Sonderweg'

Abstract: This paper analyses recent publications that, from different perspectives, consider the notion of *Bildung* (formation), a concept that is difficult to translate and which has been linked to the formative ideals underlying Western culture, for example, the Greek *Paideia* and the Roman *Humanitas*. Indeed, German neo-humanism (1780-1830) sought, via *Bildung*, to link itself to these formative ideals of Classical and Renaissance humanism. The paper begins by reviewing the concept of *Bildung* (the German ideal par excellence), one which, by virtue of the special path (*Sonderweg*) taken by Germanic history, lost its original cosmopolitan and universal meaning to such an extent that it became perverted and dissolved amidst the ultranationalist postulates of *Kultur*. Although the merging of these two concepts — *Bildung* and *Kultur*, in other words, formation and nationalism — proved disastrous for the history of contemporary Germany, voices were nonetheless raised against this manipulation. Joachim Fest's memories of childhood and youth illustrate that it is always possible to say no, such that *Bildung* could also serve as an antidote against barbarism and horror.

Key words: *Bildung*, neo-humanism, education in Germany, National Socialism, history of education

Fe d'errates apareguda a *Temps d'Educació*, 35, p. 325

La reflexió bibliogràfica titulada «Quan la Bildung esdevé Kultur: Consideracions sobre el Sonderweg alemany», publicada en el núm. 33 (segon semestre 2007, pp. 291-304), tot comentant diverses novetats editorials, es feia ressò –entre altres– del llibre de Rosa Sala Rose *El misterioso caso alemán. Un intento de comprender Alemania a través de sus letras* (Barcelona, Alba Editorial, 2007), tal com s'hi feia constar expressament. En aquesta reflexió bibliogràfica es traslladaven fragments de l'esmentat llibre que corresponien a les pàgines 20, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 82, 87, 91, 105, 106, 111, 121, 152, 202, 203, 204, 209, 210, 213, 235, 238 i 376. Altrament el mateix autor, ha publicat sengles recensions d'aquesta obra a les següents revistes: *Espíritu*, núm. 136, 2007, pp. 381-385 i *Historia de la Educación*, núm. 26, 2007.